

TEKEL-HES VE GEZİ PARKI PROTESTOLARI EKSENİNDE TÜRKİYE’DE EYLEM DALGALARININ SÜREKLİLİĞİ VE DEĞİŞİMİ

Yavuz YILDIRIM^{*}, Selin Bengi GÜMRÜKÇÜ^{**}

Özet

Türkiye’de gelişen toplumsal hareketler, çoğunlukla örgütlü mücadelenin destekçisi olarak kalmışlar ve parti ya da sendika gibi kurumsal yapıların birer parçası olarak incelenmiştir. Ancak hareketlerin ekonomik ve sosyal krizlere karşı küresel çapta daha görünür olması onların siyasal bir aktör olarak başlı başına ele alınmasını gerektirmektedir. Yakın dönemdeki eylem ve direniş pratiklerinin farklılığı bu durumu daha net ortaya koymaktadır. Özellikle TEKEL ve Hidroelektrik Santralleri (HES) direnişleri, Türkiye’nin toplumsal hareket tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Bu direnişlerin kurumsal desteklerden ziyade taban girişimleri olarak gelişmesi ve farklı bir mobilizasyon biçimi geliştirmesi, hareketlerin 2000’li yıllarda Türkiye’de de geç kalmış bir değişim içinde olduğunun göstergeleridir. Bu hareketlerin birbiriyle ilişkisi, aynı zamanda Gezi Parkı eylemlerinin de anlaşılmasını sağlar. Çalışma ilk bölümünde hareketlerin dönüşümü toplumsal hareket yaklaşımları çerçevesinde ve özellikle karşı/alternatif-küreselleşme ile ilişkisi üzerinden aktarılmıştır. İkinci bölümde ise Türkiye’deki 1970’lerden itibaren dönüşümün üç farklı evresi benzerlik ve farklılıklarıyla, eylem repertuarları ve aktörler üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Toplumsal Hareket Teorileri, Türkiye’de Toplumsal Hareketler, Küreselleşme Karşıtı Hareketler, Eylem Repertuarı.*

THE CONTINITY AND RUPTURES OF SOCIAL MOVEMENT WAVES IN TURKEY IN THE AXES OF TEKEL-HES-GEZİ PARKI PROTESTS

Abstract

For a very long time social movements in Turkey mobilized and understood through established organizations such as political parties and trade unions. However, it is essential to consider social movements as independent political actors by themselves. Gezi protests that took place in 2013 in Turkey are generally considered as a turning point in this sense. However, Turkey witnessed grassroots mobilizations also before Gezi park protests. Especially TEKEL and HES resistances have a distinct place in the domain of social movement history of Turkey. By drawing on these two movements, the article aims to explain the transformation of the social movements field in Turkey, based on the literature on theories of social movements. First part of the article focuses on the theoretical aspect, and tries to explain the transformation in the field of social movement theories since the 1970s, but especially after the emergence of “anti/alter-globalization” movement. The second part of the article aims to discuss the ruptures and continuities of social movement mobilization in Turkey since the 1970s, by focusing on the

^{*} Yrd. Doç. Dr., Ömer Halisdemir Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Niğde.
e-posta:yavyzy82@gmail.com

^{**} Dr., Siyaset Bilimci, İzmir.
e-posta:bengigumrukcu@yahoo.co.uk

wave of mobilization of the 1970s, anti/alter-globalization movements of the 2000s and recent Gezi Park protests. In doing so, the second part employs protest event analysis to reveal the similarities and difference between these waves of mobilization with regards to the actors, repertoires of action and issues that were at work.

Keywords: *Social Movement Theories, Social Movements at Turkey, Anti-Globalization Movements, Grass-root Movements.*

1.GİRİŞ

Toplumsal hareketler, siyasal ve sosyal anlamda yerleşik sınırları kritikleştirir – diğer bir deyişle bir konuma yerleştirmekte zorlaştırır- sorgular ve değiştirir. Türkiye tarihinde, özellikle de 1980 öncesi dönemin örgütlenme pratikleri düşünüldüğünde, toplumsal hareketlerin çoğunlukla partiler ve sendikalar gibi kurumsallaşmış örgütler bağlamında ele alındığını söylemek yanlış olmayacaktır; ancak toplumsal hareketlerin küresel düzeyde artan önemi onların siyasal bir aktör olarak başlı başına ele alınmasını gerektirmektedir. Finansal küreselleşme sürecinin hızlanmasına paralel olarak artan sokak eylemleri ve protestolar, yeni bir tür –karşı- küreselleşme dalgası yaratmış ve hareketlerin siyasetin gündemini belirleyen bir konuma gelmesini sağlamıştır. Türkiye’de bu değişim dalgasından etkilenmektedir. Son 10-15 yıldaki bu hareketler, özellikle de TEKEL direnişi ve HES karşıtı protestolar kurumsal siyaset karşısında taban taleplerinin önemini ortaya koyarken, sonraki süreçte Gezi direnişi gibi daha geniş katımlı protestoların da ipuçlarını içermektedir. Bu çalışmanın ilk kısmında toplumsal hareketlerin siyasal olanı belirlemede asıl aktörler olduğu teziyle, küresel çaptaki dönüşümün Türkiye’ye yansımaları teorik açıdan incelenecek; ikinci kısmında ise, Türkiye’deki toplumsal hareketlerin dönüşümü ampirik açıdan, aktörler ve eylem repertuarı bağlamında incelenecektir. Amaç, toplumsal hareketlerin ülke siyasetindeki yeri ve önemini yine hareket teorisi içerisinden analiz etmektir.

2010-2013 arasında Türkiye önemli kitlesel hareketlere tanıklık etmiştir. Bu hareketler, Türkiye siyasetinde geleneksel olarak siyasi parti ya da sendika gibi yapıların denetiminde olan toplumsal hareketliliğin yavaş yavaş taban hareketlerine doğru değişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın amacı, Türkiye’deki toplumsal hareket örneklerini diğer başka yaklaşımlar yerine, doğrudan toplumsal hareket literatürü çerçevesinde ele almaktır. Çalışmanın temel argümanı, Türkiye’de hareketlerin kurumsal siyaset karşısında siyasal aktör olarak güçlerinin ve etkinliklerinin arttığı, hareketlerin özellikle 2010-sonrasında yeni bir evreye ulaştığıdır. Bununla birlikte hareketin yeni evresi, önceki dönemden tamamen kopuk ve farklı değil, çeşitli noktalarda devamlılık içindedir. Küresel çapta harekete dayalı yeni bir siyasetin, 2000’lerin başında küreselleşme karşıtı hareketlerle birlikte temelleri atılmıştır. Bu sürecin Türkiye’ye yansımaları 2010 sonrası gelişen kimi hareketlerde görülmektedir. Küresel çapta yükselen taban hareketlerinin, örneğin İspanya’da 15M, ABD ve diğer Kuzey ülkelerindeki İşgal Et hareketlerinin (Yıldırım, 2013a) ardından 2013 yazında Türkiye’de Gezi Parkı protestolarının ani bir şekilde patlaması tesadüf değildir. Küresel hareketlerin seyri bir şekilde Türkiye’de de karşılık bulmaktadır. Bunların gecikmiş öncülleri olan TEKEL ve HES gibi kolektif eylemleri anlamadan, Gezi Parkı direnişinin nasıl oluştuğunu görmek de pek mümkün olamaz. Türkiye’de toplumsal hareket analizleri, bu literatüre atıf yaparak çok az analiz edilmektedir. Bu eksikliğin ötesine geçmek için, gerek hareketleri daha teknik boyutlarıyla inceleyen Amerikan ekolü ve

onun son dönem formu olan “çekişmeci siyaset”, gerekse de hareketlerin neden ortaya çıktığıyla daha çok ilgilenen ve özellikle 1970’lerden itibaren “yeni toplumsal hareketler” olarak anılan Avrupa ekolünün yorumları birer çerçeve olarak kullanılacaktır.

2.HAREKETLERİN ARTAN ETKİSİ

Türkiye’de toplumsal hareket incelemeleri, sendikal mücadele ve işçi sınıfı hareketinin içerisinde bir yan unsur olarak ele alınmaktadır. Bu mücadelenin resmi ya da gayri resmi girişimleri, hareketler tarihimizin temel noktalarını oluşturur (Doğan, 2008). Ancak 1990’lı yıllardan beri bir artış gösteren taban hareketleri, bireylerin yaşamlarına dair konularda doğrudan tavır aldıklarını ve kurumsal destek beklemeden harekete geçtiklerini göstermektedir. Bu durumun küresel çapta gelişen eylemlerle yakından ilgisi olduğu söylenebilir. Temsil mekanizmaların yetersiz kalması ile karar alma süreçlerinde etkisizleşen kitlelerin tepkisi, toplumsal hareketlerin gücünü yeniden gösterdiği olaylara olanak tanımıştır. Bu süreçte demokrasi, halihazırdaki biçimiyle liberal demokrasiler, hem teorik hem de pratik anlamlarıyla sorgulanmaya başlanmıştır.

Özellikle, son birkaç yılda, ekonomik krizlere cevap olarak üretilen politikaların; kamusal yaşamın temel dinamiklerini baltalaması, sosyal güvencelerin kısıtlanması, kitleleri harekete geçiren temel mesele haline gelmiştir. Şirketler ve bankalar lehine bireylerin yaşamlarından daha fazla ödün vermeye zorlanması, doğal varlıklar başta olmak üzere yaşamın her alanının ticarileşmesi bu tepkilerde birlikte hareket eden kesimlerin çeşitliliğini artırmıştır. “Küreselleşme karşıtlığı” olarak başlayan bu eylemler, zamanla kendi bilgilerini ve deneyimlerini paylaşarak “alternatif/karşı küreselleşmeciler” olarak anılmaya başlanmıştır. Bu süreçte hareketlerin talepleri sadece karşı olmaktan çıkıp, kendi tasavvur ettikleri dünyaya dair ipuçlarını da içermeye başlamıştır. Diğer bir deyişle, hareketler yeni süreçte kendilerine dair bilgiyi üretmektedirler. Böylece verili gerçekliğin kabulü ya da reddinin ötesinde yeni siyasal ve kamusal düzlemler için temeller atılmaktadır. Hareketler önceki dönemlerden farklı olarak, belirlenmiş talepler bütününe ya da yukarıdan şekillendirilmiş verili bir durumu değil, kendi yarattıkları zeminler üzerinden yeni bir dil, özneleşme süreçleri ve aidiyetler geliştirmişlerdir (Ponniah ve Fisher, 2004; Pleyers, 2010). Küresel anlamda hareketler, somut talepleri kadar daha iyi bir yaşam ve bu yaşamın gerektirdiği kanalları yaratma arayışı içerisindedir. İletişim araçlarının etkin kullanımı, ortak faaliyetler ve eylemlerdeki artış, ekonomik düzenin belirlediği yaygın bilgi akışına karşı kendi bilgisini genelleştirme, sonuçta bunlara dayalı olarak yeni bir kamusal alan ve sivil toplum perspektifi geliştirmek ve demokrasiyi yatay bir işleyişe dönüştürmek düşüncesi yeni nesil hareketlerin temel özelliğidir (Castells, 2008:197-200). Bu nitelikleriyle doğrudan demokrasi uygulamaları ve en geniş çapta katılım sağlama açısından yeni aşamalar kaydedilmektedir. Hareketler sadece sınırlı alanlarda yapılacak değişikliklere değil, modern hayatın işleyişine dair kapsamlı analizler üzerinden ekonomi, kültür ve siyasal alanları keşitiren, şehir ve gündelik hayatın içindeki etkileşimin çeşitliliğine dayalı bir biçimde hareket etmektedir (Harvey, 2012; Castells, 2013).

Bu noktada toplumsal hareket analizlerinde çoğunlukla karşılaşılan kültürel hareket-siyasal hareket ayırımının (Scott, 1990:132-133), 2000’lerin başından bu yana anlamını yitirdiği söylenebilir. Çünkü hareketlerin talepleri birbirine daha yakın ve

kitleleri de daha geçirgen olmaya başlamıştır. Hareketler, siyasal olanı daha geniş çerçevede ele almanın aracı haline gelmektedir. Bu noktada siyasal olan, teknik bir sorun olmaktan çıkıp bir yaşamsal olanı kapsayan bir eksen haline gelir. Kendi hayatında söz sahibi olmak isteyen bireylerin demokratik unsurları daha etkili olarak kullanması için hareketler kurumsal yapılara göre daha etkili bir araç haline gelmektedir. Aşağıda değinileceği gibi hareketlere artık, sıkı biçimde örgütlü ve inançlı kesimler değil, somut bir konu hakkında sözünü söylemek isteyen her vatandaş farklı derecelerde katılabilmektedir. Hareketlerin önemindeki ve yapısındaki bu değişim Türkiye sathlarına da kısmen yansımış ve toplumsal talepler önceki dönemlerin kurumsal sınırlılıklarını aşmaya çalışan bir zeminde örgütlenmeye başlamıştır. 1990'ların sonundan itibaren artış gösteren eylem ve direnişler bu durumun en net örnekleridir.

Küresel anlamda hareketlerin bir yakınlaşma içinde olmaları, harekete geçirici konuların çeşitliliğini artırırken, Türkiye'de de toplumsal muhalefetin temas kurma alanlarını artırmıştır. Gerek iletişim kanallarının çoğalması gerekse toplumsal muhalefetin eski usül tarzlarına dair yıpranmışlığı, toplumsal hareketlerin hem biçimini hem içeriği etkilemektedir. Eski tarz siyasetin dikey hiyerarşisine dayanan -bir liderin ya da manifestonun peşinden ilerleyen ve doğrudan iktidar değişimini hedef alan-homojen kitleler, yerini daha dağınık ama yaygın, kapsamlı ve somut konular üzerine odaklı gruplara bırakmıştır. Türkiye sathında 1990'lardan bu yana bu değişimin izlerini sürmek mümkündür. Susurluk kazasının ardından gelişen "Sürekli Aydınlık için 1 Dakika Karanlık" kampanyası, Bergama'daki madenlere karşı gelişen direnç bu değişimin ilk örneklerini oluşturmaktadır. Bu örnekler örgütlü ya da doğrudan siyasi hedeflerden ziyade yaşamlarına dair sorunlarda tavır almak isteyen "sıradan" vatandaşın müdahil olması bakımından kritik önemdedir. Bu süreçte geçmişin "demokratik kitle örgütleri", AB sürecinin de etkisiyle "sivil toplum örgütleri"ne dönüşürken talepler, toptan bir sistemik dönüşüme değil, öncelikle demokratik prosedürlerin değişimine bağlanmıştır. 2000'lerin başından bu yana çevre konuları, çalışma ilişkileri, örgütlenme talepleri ve kültürel haklar konusunda sokak eylemleri gittikçe artmakta ve kamuoyunda daha görünür olmaktadır. Bu eylemliliklerde sendika, konfederasyon ve partilerin etkisi olsa dahi bu kurumların dışında gelişen organizasyonlar önemli ölçüde rol almaya başlamıştır.

Bu sürecin temel belirleyicisi demokrasiyi yasal prosedürler, seçimler ve temsilciler eliyle işleyen bir sistem olmaktan çıkarmaktır. Bunun yerine vatandaşların kendi hayatlarında daha fazla söz alarak doğrudan müdahale alanlarını çoğalttığı ve kendi yaşamları üzerinde söz sahibi oldukları bir işleyişi yerleştirmek hedefidir. Bu çerçevedeki eylemleri dünyanın çeşitli yörelerinde görmek mümkündür; Latin Amerika'dan Kuzey Afrika'ya, Kıta Avrupası'ndan ABD'ye kadar farklı coğrafyalarda insanlar kendi yaşamları üzerinde daha çok söz sahibi olmak için düzenli ve sürekli eylemler gerçekleştirmektedirler. 15M hareketi, İşgal Et eylemleri, Arap ayaklanmaları bunların somut göstergeleridir. Bu eylemler, yerleşik siyasetin hem ekonomik hem demokratik boyutlarıyla kabul edilmediğinin ve kitlelerin yeni bir siyaset arayışında olduklarını ifade etmektedir. Hareketlerin artan önemi, teorik olarak yapılan kategorileri de yakından etkilemiş ve 1970'lerden bu yana toplumsal hareketleri "nasıl anlamalı" sorusuna yeni cevaplar üretilmeye başlanmıştır.

3. TOPLUMSAL HAREKETLER TEORİSİNDEKİ DEĞİŞİM

Toplumsal hareketler teorisi, 20. yüzyılın ikinci yarısından bu yana çeşitli değişimler göstererek ilerlemektedir. Gerek kitlelerin yapısının, öznelerin değişimi gerekse hedef alınan konuların çoğullaşması ve temas kurma alanlarının artması teorideki değişimleri beraberinde getirmiştir. Özellikle 19. yüzyılın belirleyici hareketi olan işçi sınıfı mücadelesi ve sendikal haklar meselesinin öncülüğü azalıp yeni mücadele alanları belirdikçe, hareketleri ele alma ve yorumlama tarzı da değişmektedir. Kıta Avrupası ve Amerikan ekollerinin 1970'lerdeki farklı bakış açıları yakın dönemde birbirine yakınlaşma eğilimindedir (Della Porta, 2009). Amerikan literatüründen kaynaklanan "kaynak mobilizasyonu", "siyasi süreç yaklaşımı" ve "çekişmecî siyaset" gibi başlıklar somut olayları tekil olarak incelemede öne çıkmaktadırlar. Bu yaklaşımların genel özelliği, hareketlerin sistemle kar-zarar/fayda-maliyet hesabı içinde kendi çıkarları doğrultusunda çalışan örgütler olduğu düşüncesidir. Buna göre insan-zaman-sermaye gibi gerekli kaynakların çıkarlar doğrultusunda seferber edilmesi, değişen siyasi süreçlerde gerekli ittifakların ve işbirliklerinin kurulmasında önemlidir (Scott, 1990:110; Lelandais, 2009:71). Amerikan ekolü, toplumsal hareketlerin sistem içindeki işleyişini, yaşanan sorunlar karşısındaki somut taleplerini ve bunları kamu politikalarında etki etmesi için gerekenleri yapmasına odaklanır. Bu da onların bir sektör olarak faaliyet göstermelerini gerektirir. Özellikle bu ekolün son dönem kavramlarından olan çekişmecî siyasete göre toplumsal hareket, en nihayetinde bir "sav-geliştirme" (claim-making) içinde bulunan grupların kolektif eylemine dayanır (Tilly ve Tarrow, 2007: 6). Diğer bir deyişle bu yaklaşımlar hareketlerin prosedürel boyutuna, yerleşik siyasetteki etkisine bakar. Bu nedenle hareketlerin nasıl işlediği ile ilgilenir. Hareketlerin protestoları bir döngü halinde birbirini etkileyerek yayılır ve başka bölgelerdeki hareketlerin yerel değerleri ile etkileşime girerek onları tetikler (Tarrow, 2006).

Bu çalışmada bu ekolün yarattığı kavram setlerinin yeni ve yerli hareketlerde kullanılması önemsenmektedir. Türkiye'deki hareketlerin 1990'larda yaşadığı dönüşümün, Amerikan ekolüne bir yakınlaşma olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu süreçte sivil toplum örgütü adı altında örgütlenen oluşumlar, hareketler için gerekli kaynakları mobilize etmeyi başarmış, siyasi süreçleri değerlendirmiş, elitlerle temas kurmuş, kamu otoriteleri ile lobi faaliyetleri gerçekleştirmiş ve özetle hareketlerin materyal yönünde bir değişim yaratmıştır. Bu adımların çeşitli yasal düzenlemeler, anayasa değişiklikleri ve özellikle insan hakları boyutunda önemli kazanımlar yarattığı söylenebilir. Ancak sivil toplum örgütlerinin uzmanlaşma alanları ile kendi içinde profesyonel kadrolarını kurmaları, devlet kurumlarıyla kurdukları doğrudan temasla kamusal alandaki etkinliklerini yitirmeleri, piyasa süreçleriyle kurdukları temasla eylemliliği birer proje temelinde algılamaları yaşanan dönüşümün köklü biçimde olmasını engellemiştir. Hükümetlere ya da devlete yakın ve muhalif kuruluşlar arasında bir ayırım oluşmuş her iki eksen de kendi kurumsallıkları içinde yeni hiyerarşiler yaratmışlardır.

Bununla birlikte 1968 sonrası eylemlilikleriyle gelişen ve daha çok Avrupa eksenli bir bakış açısı olan "yeni toplumsal hareketler", gündelik hayat ve siyasal olan temasının kurulmasında önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Bu yaklaşımın arkasında sınıf mücadelesinin çeşitli yorumları yer alır. Örgütlü mücadelenin, devrim perspektifinin ve

işçi sınıfı mücadelesinin geçirdiği dönüşüm, hareketlerin yorumlanmasını da etkilemiştir. Yaklaşık 40 yıllık süreçte yeni toplumsal hareketlere dair bakış açısı değişim geçirse de genel olarak bu yaklaşımda bütüncül ya da toptan bir değişim değil yeni bir ortak var oluşu kuracak parçaların önemsendiği söylenebilir. Sorun artık bir sınıf öncülüğünde ilerlemek değil, sınıfın geliştiği ilişkiler ağının kapsayıcılığını ortaya koymaktır. Dolayısıyla mücadele sadece ekonomik terimlerle ve üretim ilişkileriyle değil, onun da dahil olduğu daha geniş bir yaşamsallıkta ilerlemektedir.

Yeni toplumsal hareketler yaklaşımı, ilk dönemlerinde özellikle Touraine (1985, 1995, 1999) ve Melucci (1985, 1994) gibi düşünürlerce çerçevesi çizilen bir bağlamda gelişmiştir. Buna göre geleneksel siyasetin kurumlarını ve temsilcilerini eleştirenler, devlet-sivil toplum arasındaki geleneksel ayrımı aşar ve toplumun dönüşmesi için çabalarını kendi alanlarını kurarak yaparlar. Eylemlerin yarattığı özneleşme süreçleri, sembolik anlamlar ve doğrudan etki kapasiteleri bu yaklaşımda daha fazla ön plandadır. Her ne kadar 1970 sonrası kimlik ya da kültürel hareketler olarak etiketlenilip, çevre, kadın, LGBTİ hareketleriyle sınırlandırılrsa da yeni toplumsal hareketler, genel olarak Marksizm'in bir çerçeve çizmediği ya da tek belirleyen olmadığı, eleştirel teorinin izinden giden hareketler olarak genelleştirilebilir. Bu yeni hareketlerin yükseldiği dönemde iki kutuplu dünya sistemindeki değişimin, modernizme dair eleştirilerin ve liberal demokrasilerin yaşadığı dönüşümün etkileri belirleyicidir. Kimliklerin, siyasal tartışma içinde yeniden tanımlandığı bir dönemde toplumsal hareketlerin parti ve sendika gibi kurumsal yapıların karşısında kamuoyunu etkileme, gündem yaratma ve kamusal olanı belirleme noktalarındaki belirleyiciliği önem kazanmıştır. Çünkü Amerikan ekolünün tersine, bu yaklaşımda hareketler sadece sistemin reforme edilerek devam etmesini değil köklü biçimde değişmesinin yollarını da aramaktadır. Buna karşın yeni toplumsal hareketler, Ortodoks Marksizm'in tezlerini ve devrime endeksli bir toplumsal dönüşümü engellediği için Marksist teorisyen ya da partiler tarafından yoğun biçimde eleştirilmiştir. Bu noktada özellikle ekonominin belirleyiciliğinin, sınıfın devrimci rolünün, partinin öncülüğünün, kurumsal ve hiyerarşik bir mücadelenin reddedilmesi; bunların yerine kimlik ve kültür eksenli analizlerin geliştirilmesi, yatay hiyerarşi ve lidersizlik vurgusu eleştiri konusu olmuştur (Wood, 2011; Callinicos, 2004; Tormey, 2006).

Bu çalışma açısından yeni toplumsal hareketler yaklaşımının önemi, hareketlerin siyasal tartışmaları genişletmeleri, yeni kamusal alanlar yaratmaları ve yeni karşılıklı etkileşim olanakları yaratmalarıdır. Bu ilişki alanı 1990'larla birlikte çok boyutlu hale gelmiştir. Hareketler gündelik hayat dolayısıyla kitlelerin hayatını şekillendirme gücüne yeni bir boyut kazandırmıştır. Temel vurgu, sadece sistemik dönüşümler değil bunun içindeki alt-parçaların da dönüşümüne kaymıştır. Yeni hareketlerin geliştiği 1970'lerin başında, bu güç sembolik düzeyde kalsa da hareketlerin eylemliliği geliştikçe siyasal etkisi de belirginleşmektedir. 2000'lerle birlikte yeni toplumsal hareketler bağlamı, ekonomik-kültürel ve siyasal olanın birbirinden net bir biçimde ayrılmadığı tezine yaklaşmaktadır. Küreselleşme karşıtı hareketlerin ortak eylemleri, farklı hareketleri birbirine eklemleyebilmesi bu durumun net bir göstergesidir.

Türkçe literatürde fazlaca sempati bulmayan ancak küreselleşme sürecinde yeniden gündeme gelen yeni toplumsal hareketler yaklaşımı, Türkiye sathındaki

gelişmeler için de kullanılması gereken bir araçtır. Türkiye solu tarafından “sivil toplumculuk” ya da “sınıfsal mücadelesinin reddi” olarak nitelendirilip göz ardı edilen bu yaklaşımda sınıfsal ilişkiler, ekonomik boyutlarının ötesinde anlamlandırılmaktadır. Yeni toplumsal hareketlerin yakın dönemde yaşananlar açısından en önemli noktası, yeni siyasal alanlar yaratma konusunda kurumların çerçevesine ihtiyaç duymamasıdır. Oysa Türkiye’de toplumsal hareketlerden bahsederken, hareketlerin kurumsal olanı aşan bir çerçevede gelişmediğini söylemek mümkündür. Türkiye’deki sol toplumsal hareketlerin tarihi, öncelikli olarak örgütlü mücadelenin ve sendikal hareketin gelişimi paralelinde incelenmiştir. Bunun temel nedeni, hareket-kurumsallık ikileminde ikincisinin -kurumsalın- üstün tutulmasıdır. Kurumlar, ancak devlet ya da iktidar süreçleriyle ilişkili olarak, onun çizdiği hiyerarşi ve yöneten/yönetilen ayrımı üzerinden işlemektedir. Kurumların “öncü” rolü, siyasal olanı belirlemede tek yönlü bir ilişki kurmaktadır. Hareketlerin görünümü olma iddiasındaki sendika ve partiler, büyük meseleler etrafında örgütledikleri söylemlerini sıradan insanın hayatına etki edecek bir ifadeye büründürmekte zorlanmaktadır. Ancak Türkiye’de 1990’ların ortasından itibaren gelişen taban inisiyatiflerinin birçoğunda yeni toplumsal hareketlerin özellikleri işlemektedir. Kültürel taleplerle ekonomik taleplerin eşleştiği ve yakınlaştığı bu alanlar, sadece sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleriyle ya da parti ve sendikaların öncülüğüyle değil, kendi sözünü söylemek isteyen vatandaş girişimleriyle tabandan örgütlenmeye başlamıştır.

Demokratikleşme bağlamında toplumsal hareketler, sendika ve partilerin karşısındaki ikincil konumlarını 2000’lerin başından bu yana tersine çevirmekte ve kurumlar tarafından belirlenen değil onları belirleyen bir güzergaha girmektedir. Hareketler arası temas alanları arttıkça bu güzergah daha da belirginleşecektir. Toplumsal muhalefet alanları, iktidarlar tarafından güvenlik tartışmasına sıkıştırılmaya çalışılsa da muhalefetin kendi siyasetini gündelik hayat dolayımından ve somut konular üzerinden devam ettirmesi hareketin gücünü artıracaktır. Yakın zamanda bu bakış açısının etkisiyle, Alevi hareketinden çevre ve kadın hareketine kadar farklı alanlarda kurumların değil yatay ilişkiler çerçevesinde kendi sözlerini söyleyen grupların eylemleri toplumsal hayatımızda teorik ve pratik düzeyde önemli değişimler yaratmıştır. Daha önce konuşulması ve tartışılması mümkün olmayan konular, hareketlerin düzenli eylem ve pratikleriyle, siyasal alanının gündemine girmiştir. Kurumların değil tabanın belirleyici olduğu bu hareketlere son birkaç yıl içinde gösterilecek en net örnekler, TEKEL ve HES direnişleridir. Aşağıda değinileceği gibi, bu hareketlerin önemleri, kurgulanmış siyaset ve kurumsal muhalefet pratiklerinin dışına çıkarak kendi kopuş pratiklerini ortaya koyma çabalarıdır. Hareketin aktörleri, kendi yaşam alanları üzerinden geliştirdikleri taleplerini, yeni eylem tarzlarıyla ortaya koymuşlardır. Bu açıdan, küresel anlamda gelişen ve siyasal teorinin de anlamlandırmak için çabaladığı yeni eylemlerin Türkiye özelindeki örneklerini oluşturmaktadırlar.

4.EYLEM REPERTUVARINDA TARİHSEL SÜREKLİLİK VE KOPUŞLAR

Makalenin bu bölümünde Türkiye’de toplumsal hareket alanının pratiğinde yaşanan dönüşüm üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken üç farklı eylem dalgası ele alınacak ve bunların temel aktörleri ve eylem repertuvarları incelenecektir. Sözü edilen

üç eylem dalgası 1970’lerdeki öğrenci hareketi, 2000’li yılların başında ortaya çıkan karşı-küreselleşme hareketi ve 2013 yılı yazında tanıklık edilen Gezi Parkı eylemleridir.

Aktörler açısından bakıldığında, 1970’li yıllardaki eylem dalgasının temel aktörünün öğrenciler olduğunu söylemek mümkündür. 1970’li yıllarda Avrupa’da, özellikle İtalya ve Fransa’daki eylem dalgalarında da benzer bir durum görülebilir. Sözü edilen dönemde Avrupa’da üniversitede öğrencilerinin Marksizm içi eleştirilerle demokrasiye yönelik eleştirileri birleştirerek, üniversite eğitimi ve yönetimine katılma konularında çeşitli protesto eylemleri geliştirmişlerdir. Sistemin bireyi yabancılaştırdığı ve bir praxis çerçevesinde doğrudan eylemle bunun açılarak bireysel özgürleşmenin sağlanacağına dair söylem yükselmiştir. Soğuk Savaş’ın iyice gerginleşmesinin etkisiyle uluslararası gelişmelerin de, öğrencilerin protesto eylemlerine bir çerçeve çizdiğini söyleyebiliriz. Türkiye’de ise bireysel özgürlük ve yabancılaşmanın aşılmasından ziyade daha çok anti-emperyalist söylem gençlik hareketine ilham vermiştir. Szyliowicz’in (1970: 160) aktardığı üzere, özellikle 1960’lı yılların ortalarından itibaren Vietnam, kolonyalizm, emperyalizm gibi kavramlar öğrencilerin metinlerinde ve bildirilerinde sıklıkla yer almaya başlamıştır. Yükselen sol öğrenci hareketi, sağ ve sağ öğrenci hareketini bir nevi alarma geçirmiştir. Önceleri Milli Türk Talebe Birliği gibi örgütler etrafında bir araya gelen sağ öğrenci hareketi zaman içerisinde daha radikal bir duruş benimsemiştir. 1960’lı yılların sonlarını sağ ve sol görüşlü öğrencilerin çatışmaları belirlemiştir. 1971 askeri müdahalesinden sonra eylem düzeylerinde bir azalma görülmüştür. Bunda müdahaleden sonra sağ ve sol, ama özellikle sol, grupların temel “insan kaynakları”nın cezaevlerinde oluşu önemli bir rol oynamıştır. Eylemlerin 1974 yılında ilan edilen genel aftan sonra artması bu görüşü doğrular niteliktedir. 1974 affından sonra bir takım yeni örgütlenmeler ortaya çıkmış olsa bile Aydınoglu’nun (2007: 277) da belirttiği üzere bu örgütlenmelerin köklerini daha önceki dönemlerde aramak gerekmektedir. Öte yandan, 1974 yılından sonra sol hareket içerisindeki bölünmenin derinleştiğini söylemek de mümkündür.

1970’li yıllarda öğrencilerin yanı sıra aktif olan bir başka grup ise, işçilerdir. 1960 Anayasasının sağladığı görece özgürlükçü ortam ile işçi hareketlerinin bu yıllarda yükseldiğini söylemek mümkündür. Öte yandan, hızlı sanayileşme ve beraberindeki sosyal değişim (Ahmad, 1993), zayıf koalisyon hükümetleri (Karpas, 1973), 1961 yılında TİP’in kurulması ve işçi sınıfının artan bilinci (Mello, 2007) de işçi hareketlerinin yükselmesi için gerekli ortamı hazırlamıştır. Kurumsal siyaset açısından baktığımızda ise, işçi hareketinin potansiyel ittifak unsurlarından biri olan CHP’de yaşanan bir takım dönüşümlerin bu eylemlilik sürecine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür: CHP’nin TİP’ten farkını ortaya koymak için geliştirdiği “ortanın solu” politikası, yine aynı şekilde 1972’den sonra gelişen “demokratik sol” vurgusu ve CHP’nin 1974 yılında kurulan hükümette koalisyon ortaklığı radikalleşmeyen sistem içi bir işçi hareketinin yükselmesini kolaylaştırıcı unsurlar olarak sayılabilir.

1990’lı yılların sonu, 2000’li yılların başında ortaya çıkan karşı küreselleşme hareketi bağlamında Türkiye’deki temel aktörlere baktığımızda karşımıza yine işçiler çıkmaktadır. 1989 Bahar eylemleri ile güçlenen işçi sınıfı karşı küreselleşme hareketinin de “erkenci”lerinden olmuştur. Sokak eylemleri, protestolar bakımından deneyimli, akademik birikimleri çerçevesinde teorik açıdan donanımlı olan, Dr. Gaye Yılmaz gibi,

aktörler bu hareketlerin de öncüsü olmuştur. İşçi sınıfının yanı sıra öğrenciler, akademisyenler ve genç profesyoneller gibi farklı gruplar da karşı küreselleşme hareketi kapsamında değerlendirilebilecek eylemlerde yer almışlardır. Bu olgu, küreselleşmeye karşı çıkanların finansal küreselleşme sürecinin dezavantajlıları olduğu görüşünü de çürütmektedir. 2007 yılında İzmir’de gerçekleştirilen bir alan çalışmasında 2006 yılında Atina’da dördüncüsü düzenlenen Avrupa Sosyal Forumu’na katılanlar ile görüşülmüştür (Gümrükçü, 2010). Bu alan çalışması Avrupa Sosyal Forumu’nun katılımcıları arasında çiftçi, sigortacı, doktor, akademisyen, mühendis, öğrenci gibi farklı grupların olduğunu göstermiştir.

Bu üç kolektif eylem döngüsü arasından katılımcıların sosyal profilleri ile ilgili en detaylı bilgi Gezi Parkı eylemleri üzerinedir. Birçok anket firması ve araştırmacı eylemler sırasında saha çalışması gerçekleştirmiş ve bu çalışmaların sonuçlarını yayınlamışlardır. Bu çalışma için KONDA araştırma firmasının verileri temel alınacaktır. İlgili araştırmanın sonuçlarına göre Gezi Parkı eylemlerine katılanların yarısı kadındır (%50.8) ve yaş ortalaması 28’dir. Katılımcıların yarıdan fazlası üniversite mezunudur. Meslek açısından bakıldığında katılımların %37’sinin öğrenci, %52’sinin ise profesyoneller olduğu görülmektedir. Katılımcıların sadece %6’sının işçi olduğu da çalışmanın bulguları arasındadır. Tam da bu yüzden katılımcılar “elit orta sınıf” olarak (Yörük, 2014) tanımlanmaktadır. Aktörler bakımından değerlendirildiğinde 1970’li yıllardaki toplumsal hareketlerin daha çok kurumsal yapılanmalarla hareket eden öğrenci ve işçiler olduğunu söylemek mümkündür. 1990’lı yıllara geldiğimizde Türkiye’de ortaya çıkan karşı-küreselleşme hareketlerinin öncüleri de, yukarıda belirtildiği gibi, eylem ve örgütlenme tecrübesine sahip işçiler olmuştur. Ancak burada önemli bir nokta vardır: Karşı-küreselleşme hareketinin öncüleri olanlar işçilerdir, işçilerin kurumsal örgütleri olan sendikalar değil. Bu durum 2009-2010 yılları arasında devam eden TEKEL eylemleri için de geçerlidir. 1970’li yılların siyasi partiler ve sendikalar etrafında örgütlenen toplumsal hareketlerinin yerini, kurgulanmış siyaset ve kurumsal muhalefet pratiklerinin dışına çıkan hareketler almıştır. TEKEL eylemlerini ve Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde gerçekleştirilen HES karşıtı eylemleri de bu çerçevede değerlendirerek, bu hareketlerin aktörlerinin kendi yaşam alanları üzerinden geliştirdikleri taleplerini, aşağıda da değinileceği gibi, yeni eylem biçimleri ile ortaya koyduklarını söylemek mümkündür. Bu örnekler bağlamında değerlendirildiğinde, kültürel yaşam, ekonomik talepler, gündelik hayat eksenlerinin birbirine eklenerek siyasal olanın eskiye oranla daha geniş bir düzlemde geliştiğini söylemek mümkündür.

Gezi Parkı eylemlerine geldiğimizde ise, bu eylemlerin toplumsal hareketler alanını zenginleştirdiği belirtilebiliriz. Katılımda bir artış sağlayan eylemler, aynı zamanda katılımcıların meslek, gelir düzeyi gibi faktörler bakımından çeşitlenmesine de sebep olmuştur. Öte yandan, katılımcıların %55’i daha önce sokak eylemlerine katıldıklarını belirtmişlerdir; ki bu da toplumsal hareketler alanında, özellikle de karşı-küreselleşme hareketleri bağlamında yaşanan “birikim”i ortaya koymaktadır. Bu bağlamda özellikle kurumsal aktörler bakımından 1970’li yıllar ve 1990’lar ve 2000’ler arasında bir kopuş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Her ne kadar öğrenciler ve işçiler 1990’lı yıllarda da başat aktörler olsalar da, kurumsal bağlamda siyasi partiler ya da sendikaların yerini hiyerarşik olmayan, ağ tipi örgütlenmeler ve taban inisiyatifleri almıştır. Hareketlerin örgütlendiği alan, yöneten/yönetilen ayrımının aşıldığı, bilenlerin

ya da liderlerin yön verdiği tek bir doğrunun sürdürüldüğü yer değil karşılıklı etkileşimin yaşandığı, eş değerde sözlerin paylaşıldığı ve ortak olanı deneyerek bulan bir zemine dayanmaktadır. Kurumların dikey hiyerarşisi yerine eylemcilerin yatay ve eş düzeyde sorumluluk aldığı bir hiyerarşi geliştirilmiştir. “Ortak olanı kurmak” (Hardt ve Negri, 2012) noktasında, tekilliklerin önemini ve bunların kurucu gücünü göstermiştir. Bu örneklerde gündelik hayat dolayısıyla kurulan siyasal alan, yaşamsal olanın siyaset üzerindeki etkisini göstermiştir. Doğrudan hayatlarına etki eden konular üzerinde sözlerini söyleyen ve taleplerini ortaya koyan eylemciler, demokratik pratikleri tersine çevirici bir girişimde bulunmuşlardır. Bu anlamda yerleşik siyasetin sınırları, tabandan gelen bir bakışa tabi tutulmuştur.

Türkiye toplumsal hareketler alanına damga vurmuş bu eylem döngülerini aktörlerinin yanı sıra eylem repertuarı bakımından da incelemek süreklilik ve kopuşları görmek bakımından önemlidir. Eylem repertuarı açısından bakıldığında 1970’li yıllara siyasal şiddetin damga vurduğunu söylemek mümkündür. 1971-1985 yılları arasında gerçekleştirilen sokak eylemlerini inceleyen ve protesto olayı analizi araştırma yöntemini kullanan bir araştırmaya göre (Gümrükçü, 2014) bu dönemde siyasal şiddet ağırlıklı bir şekilde kullanılmıştır. Tam da bu yüzden bu dönem “karanlık” bir dönem olarak kabul edilir ve modern Türkiye tarihinin göz ardı edilmiş bir dönemini oluşturur. Siyasal şiddet eylemlerini bir yana bırakacak olursak, dönemin aslında bugün “yeni” kabul edilen birçok eylem biçimine de kaynaklık ettiğini görmek mümkün olacaktır. Bu açıdan bakıldığında, zengin bir eylem repertuarı ile karşılaşılacaktır: farklı grupların, özellikle de üniversite öğrencilerinin, çeşitli eylem biçimlerini kullandıkları görülecektir. Bu dönemde öğrenci protestolarının temel hedefi üniversite yönetimleridir; öğrenciler üniversitede, özellikle de kendilerini ilgilendiren konularda, karar alma süreçlerine katılım talep etmektedirler (Gümrükçü 2014). Öğrencilerin daha demokratik bir üniversite, ilerici bir eğitim sistemi ve üniversitede polisin varlığını eleştiren eylemler düzenledikleri görülmektedir. Bu taleplerle düzenlenen protesto eylemlerinde ders boykotları, üniversite idari binalarının işgali gibi daha “çatışmacı” eylem biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan, forumlar da oldukça “popüler” bir eylem biçimidir. Üniversitelerden arkadaşlarının, öğretim üyelerinin uzaklaştırılması, atılması gibi kararları değerlendirmek için öğrencilerin özellikle üniversite kampüslerinde bir araya geldikleri görülmektedir. Forumlar temel olarak öğrenciler tarafından kullanılmakla birlikte, bu eylem biçiminin “yayıldığı” görülmektedir. Örneğin 1970 yılında bir grup polis memuru tazminatlarının kaldırılmasına karşı bir forum düzenlemişlerdir. Bu eylem biçiminin son yıllarda, özellikle de 2013 yazında Gezi Parkı eylemleri ile birlikte, tekrar gündeme geldiği ve çeşitli grupların Türkiye’nin bir çok yerinde, Gezi Parkı da dahil olmak üzere, semt parklarında forumlar düzenlediği bilinmektedir. 1970’li yıllarda daha geniş katılımlı eylemlerin yanı sıra daha az katılımlı ve daha sınırlı sayıda bu sembolik eylem biçimlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Özellikle ölümlerden sonra gerçekleştirilen sessiz yürüyüşler, siyasilerin kuklalarının kullanılması, üniversite kampüslerinde çadır kurulması gibi eylemler gerçekleştirildiği dönem için oldukça yaratıcı ve yeni eylemlerdir ve bugün de kullanılmaktadırlar.

2000’li yıllara geldiğimizde karşı-küreselleşme hareketinin de oldukça farklı eylem biçimlerini bir arada kullandığı görülmektedir. Yürüyüşler, mitingler ve işgaller gibi geleneksel (*conventional*) eylem biçimleri ile dans, tiyatro gibi performans dayalı

ve festival-vari geleneksel olmayan (*unconventional*) eylem biçimleri bir arada kullanılmıştır. Örneğin, 1999 yılında ABD'nin Seattle kentinde gerçekleşen ve karşı-küreselleşme hareketinin başlangıcı kabul edilen eylemlerde de yürüyüşler, toplanmalar, internet ve cep telefonu kullanımı gibi farklı eylem biçim ve pratikleri bir arada kullanılmıştır (Smith, 2001; Ayres, 2004). Öte yandan, karşı ya da paralel zirveler, küresel eylem günleri ve küresel, ulusal ve yerel düzeylerdeki sosyal forum pratikleri karşı-küreselleşme hareketine özgü eylem repertuarının önemli parçalarıdır (Pianta ve Marchetti, 2007). İnsan zincirleri, insanların bedenleri ile çeşitli formlar/semboller oluşturmaları ya da yazılar yazmaları da insanları sokağa çıkartma eğiliminin yeni parçaları arasındadır (della Porta ve Tarrow, 2005: 12). Karşı-küreselleşme eylemleri bağlamında benzer eylem biçimlerini Türkiye'de de görmek mümkündür. Örneğin, 2009 yılında düzenlenen IMF ve DB zirvelerine karşı İstanbul'da paralel toplantılar gerçekleştirilmiştir (*Radikal*, 30.09.2009). Benzer bir şekilde, aynı dünya zirveleri sırasında, IMF ve DB'na karşı 29 sol örgütten oluşan IMF ve Dünya Bankası Karşıtı Birlik ve feminist, LGBTİ, özgürlükçü sol, anarşist, ekolojist kişi/gruplardan (Özcan, 2009) meydana gelen Direniş İstanbul Koordinasyonu (*Resistanbul*) protesto eylemleri düzenlemiş ve 2 Ekim 2009 tarihini "kapitalizmin çevresel yıkımına karşı küresel bir direniş günü" (Direniş İstanbul, 2009) ilan etmişlerdir. Sosyal forum pratikleri (Yıldırım, 2013b) de Türkiye'de uygulama alanı bulmuştur. İstanbul Sosyal Forumu'nu oluşturma kararı Nisan 2002'de alınmış (Baykan ve Lelandais, 2004: 521), İstanbul Sosyal Forumu İnişiyatifi de aynı yılın Haziran ayında kurulmuştur (Aktan, 2002). Bu süreçte DİSK ve KESK'in çağrıları üzerine süreç bir adım daha ilerlemiş ve 2005 yılında İstanbul Sosyal Forumu Türkiye Sosyal Forumu'na dönüşmüştür.

Bu üç temel pratiğin yanı sıra, sembolik ve festival-vari eylem biçimlerine de rastlanmıştır. Örneğin 2003 yılında savaşı protesto etmek için Elazığ'da Hazar Gölü'ne dalınmış, yine savaşa karşı Zonguldak'ta bisiklet turları düzenlenmiş, Başbakanlığa asker künyeleri gönderilmiştir. Renkli kıyafetlerin, bayrakların, davul ve balonların kullanımı da, özellikle Küresel Barış ve Adalet Koalisyonu tarafından düzenlenen eylemlerde, ön plana çıkan bir unsurdur (Gümrükçü, 2010: 175). 2003 ve 2009 yılları arasında altı kez düzenlenen Barışarock festivali Türkiye'de gerçekleşen festival-vari eylemler pratiklerinin en temel örneklerindedir. Karşı-festival olarak da bilinen organizasyon sadece bir festival değildir: etkinlik sırasında Türkiye'nin güncel sorunlarına yönelik çeşitli toplantılar düzenlenmiş ve tartışmalar gerçekleşmiştir. Öte yandan, çeşitli sivil toplum örgütleri de festival sırasında kampanyaları için imza toplamış ve bildiriler dağıtmışlardır. Toplumsal hareketler literatüründe "yayılma" (*diffusion*) kavramıyla açıklanan bu olgu, toplumsal hareketlerin ve eylem repertuarının ortaya çıktıkları kaynaktan başka alanlarda/sektörlerde ve coğrafyalarda da varlık göstermesi ve kullanılması anlamına gelmektedir. Bu açıdan baktığımızda karşı-küreselleşme hareketlerinin ve bu hareketlerin eylem repertuarının Türkiye'ye yayıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Yayılma sadece eylem repertuarı değil, eylem pratikleri bakımından da karşılaşılabilecek bir olgudur. Örneğin, İzmir'den Atina'daki Sosyal Forum'a giden bir katılımcı buradaki katılımcıların hazırladıkları pankartları kendileri gibi tahta çubuklarla değil, plastik çubuklarla taşıdıklarını fark etmiş, ve İzmir'e döndükten sonra kendilerinin de taşınması daha kolay olacağı için plastik çubuk kullanmaya başladıklarını belirtmiştir. Yayılma tek taraflı bir olgu değildir, taraflar karşılıklı olarak birbirlerini etkileyebilir. Örneğin, Uzun (2001: 108) 2001 yılında İtalya'nın Cenova

kentinde düzenlenen protestolar sırasında İtalyan ve Yunanlı katılımcıların limon ve sirkeyi biber gazının etkilerine karşı nasıl kullanabileceklerinin Türkiye’den giden katılımcılardan öğrendiklerini aktarmaktadır.

2013 yılı Mayıs ayı sonunda başlayan ve yoğunluğu azalsa bile yaz sonuna kadar devam eden Gezi Parkı eylemlerine baktığımızda da renkli ve yaratıcı eylem biçimlerinin kullanıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Yayılma kavramı Gezi Parkı eylemlerinde kullanılan pratikleri anlamamız bakımından da oldukça faydalıdır. Eylemler sırasında, özellikle Gezi Parkı’nda ve diğer meydanlarda gerçekleştirilen kalabalık toplantı ve forumlarda Wall Street’i İşgal Et eylemlerinde kullanılan el hareketlerinin kullanıldığını görmek mümkündür. Bu örnek şaşırtıcı olmamalıdır: 2011 yılında küresel eylem günü ilan edilen 15 Ekim’de Ayaklan İstanbul olarak bilinen ve İşgal Et hareketinin yerel versiyonu olarak görülebilecek bir hareketin çağrısı üzerine Taksim Gezi Parkı’nda 100 kadar kişi bir araya gelmiştir (Yöney, 2011). Bu toplanma sırasında İspanya, Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerden gelen katılımcılar Türkiyeli katılımcılar ile İşgal Et eylemleri hakkındaki deneyim, bilgi ve gözlemlerini paylaşmışlardır. Gezi Parkı eylemleri sırasında ön plana çıkan başka bir eylem biçimi ise, tencere tava çalma (*casserole*) eylemleridir. İlk defa 1971 yılında Şili’de Allende karşıtı eylemlerde kullanılan (Best, 2013, p.15) bu eylem biçimi zaman içerisinde yayılmış ve 2000’lerde yeniden popüler hale gelmiştir. Son dönemde Arjantin, Kanada ve Venezuela gibi ülkelerde kullanıldığı görülmektedir (Kennelly, 2014: 135). Türkiye açısından baktığımızda da bu eylem biçiminin öncelikle Susurluk eylemlerinde kullanıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. İşgal Et eylemleri ile başlayan eylem döngüsü sırasında, özellikle Öfkeli hareketinin izlendiği Güney Avrupa’da ortaya çıkan bir eylem biçimi de “*squatting*” olarak bilinen işgal evleri pratiği de Gezi Parkı eylemleri sırasında ve sonrasında Türkiye’de de görülmüştür. Kolektif deneyimler için ortak bir alan sağlayan bu uygulamanın örnekleri olarak İstanbul’daki Caferağa Dayanışma Evi ve Don Kişot evi gösterilebilir. Gezi Parkı eylemlerini daha önceki eylem döngülerinden ayıran en temel özelliklerden birisi olarak mizahın kullanılması da gösterilmiştir. Dağtaş’ın (2013) belirttiği üzere eylemler sırasında hicivli imajlar, beyanlar ve performansların kullanımı ile polis, siyasetçiler ve medya yerilmiştir. Bu noktada şunu unutmamak gerekmektedir: Gezi eylemleri sırasında “orantısız güç kullanımına orantısız zeka” ile karşılık verdiği söylenen gençlerin Türkiye’de uzun bir geçmişi olan *Gırgır*, *Leman*, *Penguen* ve *Uykusuz* gibi dergilerle tanışıklıkları vardır (Taycan, 2013).

Karşı-küreselleşme hareketi bağlamında değerlendirilebilecek olan TEKEL eylemleri ve Gezi Parkı eylemleri arasında da biçim bakımından benzerlikler vardır. Her iki eylem dalgasında da belirli alanları tutulmuş, işgal edilmiş ve burada sürekli eylemler düzenlenmiştir. Ankara’da Türk-İş binası önünde kurulan çadırlarda 78 gün boyunca süren TEKEL direnişi, siyasal-sosyal ve ekonomi taleplerin birlikte tartışıldığı bir zemin yarattı. Yaklaşık 3 yıla yayılan TEKEL fabrika özelleştirmelerine karşı yerel düzeydeki eylemlerde yaratılamayan etki, Ankara’da gösterilen dayanışmada yaratılabildi. Bu eylemde farklı şehirlerde farklı seviyede yaşanan sorunlar bir araya gelirken işçiler aileleriyle birlikte bu direnişin içinde yer aldılar. Dolayısıyla her fabrikanın ve ailenin yaşadığı sorun diğeriyle bir ilişki sel sürece girdi; sorunun kolektifliğiyle tek illiği birlikte yansıtıldı (Özguçurlu, 2010; Bulut, 2010). Tekel işçileriyle yapılan söyleşilerde görüldüğü gibi, işçiler ve onların destekçileri farklı hayatlar ve kültürlerle temas kurarak yeni bir

öğrenme ve iletişim deneyimi yaşadılar (Yıkılmaz ve Kumlu, 2011). İşçilerin çoğunun kendi illerinde sendikayla birlikte değil, sendikaya rağmen direnişi sürdürerek Ankara'ya gelmeleri, direnişin hareket kimliğini güçlendiren noktalardan biriydi. Kendi iradelerini kurumsal desteklerine karşı geliştiren ve onu da kendi çizgilerine getiren hareket, bu şekilde Türkiye toplumsal mücadeleler tarihinde önemli bir eşik açtı. Bilindiği üzere, Gezi Parkı eylemleri de Park'ta yer alan ağaçların kesilmesini engellemek için 50 kadar kişinin çadır kurması ile başladı. İzleyen süreçte Park'ta kurulan çadır sayısı arttı. Haziran atına gelindiğinde Taksim Gezi Parkı çeşitli çadırlarla kaplanmıştı. İnsanların bir arada yaşama ve dayanışma pratiklerini burada pekiştirdikleri söylenebilir. Çadır kurma, yani bir alanı tutma pratiği zaman içerisinde Türkiye'nin diğer illerine de yayıldı. Örneğin, Eskişehir'de çoğunluğu üniversite öğrencisi bir grup, çadırlar kurup, evlerinden getirdikleri kanepeler ve koltukları koydukları yolu trafiğe kapattı. Çadırların üzerine de 'Rahatsız etmeyin direniş var' yazıldı (Arıkan, 2013). TEKELE eylemlerinde olduğu gibi Gezi Parkı eylemlerinde de katılımcılar kurumsallaşmış siyasetin temel aktörleri olan siyasi partilerin etkisinden kaçındı. Eylemcilerin bu çadır alanlarında yaşayarak yeni bir öğrenme ve iletişim deneyimi yaşadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Eylem repertuarı açısından değerlendirildiğinde 1970'lerdeki eylem döngüsü ile sonraki eylem döngüleri arasında, en azından hâkim eylem biçimi açısından, bir kopuş olduğu görülmektedir. 1970'li yıllarda çeşitli sağ ve sol grupların şiddetli bir eylem biçimi olarak benimsedikleri söylenebilir. Öte yandan, bu grupların birbirleriyle ve sol grupların kendi içlerindeki çatışmalar da şiddetli tırmandırıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiddetin yoğun bir şekilde kullanımı ise, dönemin gerektiği gibi incelenememesine ve yaratıcı ve sembolik eylem biçimlerini kaçırmamıza yol açmıştır. Karşı-küreselleşme hareketleri ile Gezi Parkı eylemlerine baktığımızda ise, oldukça benzer eylem biçimleri görmekteyiz. Her iki eylem döngüsünde de geleneksel eylem biçimlerinin yanısıra daha yaratıcı, sembolik, mizahi eylem biçimleri de kullanılmıştır. Yine bir alanı tutma, işgal etme gibi pratikler de, özellikle TEKELE eylemleri bağlamında, süreklilik göstermiştir. Her iki eylem döngüsüne katılanlar arasındaki geçişkenlik düşünüldüğünde bu çok da şaşırtıcı olmayan bir durumdur. Bu eylem döngülerinde katılımcılar seslerini duyurmak ve kamuoyu sağlamak adına temelde barışçıl ve sembolik eylemleri kullanmışlardır. Özellikle Gezi Parkı eylemleri sırasında ortaya çıkan şiddetin temel olarak polis müdahalesinden kaynaklandığı belirtilmektedir (Uysal, 2013).

5.SONUÇ

Tarihsel süreçte, özellikle 1970'li yıllarda, Türkiye'de gelişen toplumsal hareketler, çoğunlukla örgütlü mücadelenin destekçisi olarak kalmışlardır. Devrim mücadelesini yürüten "öncü" kuruluşların tabanı olarak kalan hareketlerin kendi siyasal alanlarını yaratma imkanı bulamadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bugüne kadar sendika ve parti işleyişine göre ikincil konumda tutulan toplumsal hareketleri, Türkiye'de demokratikleşmenin öncüsü olarak görmek mümkün değildir; çünkü ülkedeki demokratikleşme mücadelesi hareketlerin eylemlilikleri sonucu gelişmemiştir.

İşçi sınıfı mücadelesi ve özellikle sendikal mücadele, uzunca süre toplumsal hareketin temel eksenini olarak kalmıştır. 1970'lerin demokratik kitle örgütleri 1990'larda sivil toplum örgütüne dönüşürken, toplumsal hareketlerin odak noktası, Avrupa'da 1970'lerde yaşanan değişime yeni ulaşmış ve kültürel haklar eksenini belirginleşmiştir. Ancak hareketin kurumsal kimliğinin değişmesi ve güçlenmesi, siyasal aktörlerin gelişimine sınırlı derecede etki etmiş; sokak siyasetinin ve tabandan yükselen taleplerin hareketleri eliyle ifade edilmesine dair köklü bir değişim olmamıştır. Yerleşik siyasetin yeterli muhalif mekanizmaları geliştirememesi sonucu, hareketlerin ve onları oluşturan bireylerin siyasal aktör haline gelişleri ile de birlikte, kendi hayatına dair söz üretmek isteyen kesimler yeni inisiyatifler oluşturmaya başlamışlardır. Diğer bir deyişle hareketin kurucu kökleri, yaşamsal olanlarla temas kurduğu ölçüde belirginleşmiştir. Toplumsal hareketler teorisinin siyasal ve kültürel analizleri bir arada yorumlayan yaklaşımları güçlendikçe, bu yeni hareketlerin taleplerini anlamlandırmak da kolaylaşmaktadır.

Küresel çapta olduğu gibi, Türkiye özelinde 2000'li yıllarda harekete dayalı siyasetin önemi artmaktadır. Bunun birincil nedeni, küresel çapta gelişen neo-liberalizm ve savaş karşıtı mücadelelerin, eylem biçimini ve eylemlerin örgütlenme tarzını değiştirmesidir. Toplumsal hareketler, siyasal olanın sınırlarını genişletmiştir. Böylece sivil toplumu devlet-dışı gibi bir alan olarak görmek yerine, çatışmacı kamusal ilişkilerin kurulduğu bir alana dönüştürerek devleti ve siyasal iktidarları etkileyecek mekanizmalar geliştirmeye çabalamaktadırlar. Hareketler, kapsayıcı bir nitelikte farklı talepleri içerisine alabilmekte dolayısıyla farklı siyasal aktörleri ve kesimleri birbirine eklemleyebilmektedir. Önceki 10 yıldan daha fazla şekilde, hareketlerin ortak eylemler düzenledikleri, kapalı kapılar ardında yürütülen siyasete karşı tavır aldıkları ve karar alma mekanizmalarının meşruiyetini sorguladıkları ve hatta reddettikleri görülmektedir. Yerleşik kurumsal siyasetin ve muhalefet partilerinin tabandan yükselen talepleri karşılayamaması neticesinde hareketlerin kendi alanlarını yaratma mücadelesine girdiği söylenebilir. Bu alan, siyasal olanın kurulduğu çatışmacı ilişkilerin geliştirildiği ve eldeki bütün kavramların sorgulandığı bir zemin olarak, siyaseti yeniden tanımlamaya çalışmaktadır. Bu çabaları analiz ederken hareketlerin sistemde yarattıkları değişimlerle gündelik olanı dönüştürme ve aktör yaratma kapasitelerine aynı derecede önem verilmektedir. Dolayısıyla yakın dönemde, hareketlerin kendi siyasal alanlarını kurarak farklı noktalardan yerleşik siyasetin dinamiklerini zorlama ve değiştirme dereceleri ön plana çıkan temel noktadır.

1990'lı yılların sonlarından itibaren dünyanın farklı yörelerinde sokak eylemlerinin arttığını, tepkilerin kurumsal sınırları aştığını ve daha sertleşerek ifade edildiğini gözlemlemek mümkündür. Yeni arayışlar, hareketleri eliyle kurulu düzenin tüm uzlaşmalarını sorgulayıp sınırları zorlamaktadır. Türkiye'de de çevre sorunları, kentsel haklar, ekonomik sorunlar, siyasal talepler gibi yaşamsal olanın farklı noktalarından karşı çıkışlar sadece parti, sendika ve sivil toplum kuruluşlarının hiyerarşik yapılarında değil, doğrudan doğruya sokakta ifade edilmeye başlanmıştır. Çoğunlukla güvenlik kaskasına alınarak şeytanileştirilen bu talepler, kamusal olanın sorgulanması açısından aslında meşruiyet krizlerinin göstergeleridir. Böylece hareketler, devletin belirlediği alanlar üzerinden değil, toplumu kuran ortaklaşmayla siyasal olanın şekillenmesini sağlarlar. Küreselleşme sürecinde bu durum farklı toplumsal kesimlerin hareketleri aracılığıyla birbirine eklenmesiyle daha da güçlü hale gelmiştir.

Türkiye’de karşı-küreselleşme hareketinin gelişmesiyle birlikte, yerel tepkilerle küresel gündemi birbirine yaklaşmış ve bu alanlardaki talepler yeni eylem biçimleri ile ifade bulmuştur. Bu bağlamda, özellikle 2010 sonrası süreçte hareketlerin belirgin şekilde farklılaştığı ve görünür olduğu gözlemlenebilir. TEKEL ve HES direnişlerini de düşünürsek, Türkiye’deki yeni hareketlerin toplumsal hareketler alanına ait teorik çerçevelerin yenilenmesi için güncel veriler sunduğunu söylemek mümkün olacaktır. TEKEL ve HES eylemleri, sıradan insanın hareketleri eliyle siyasal tartışmalarda rol aldığı ilk örnekler olarak Gezi Parkı’ndaki taleplerin de nüvelerini içerir. Dolayısıyla Gezi Parkı eylemlerinin “birdenbire” ortaya çıktığını söylemek eksik kalacaktır. Hareketler birbirinden etkilenerek ve öğrenerek güçlenmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde hareketleri meydana getiren aktörlerde değişim olduğu gibi, kullanılan eylem repertuarı bakımından da farklılıklar meydana gelmiştir. 1970’li yılların ideolojik temelde örgütlenen hareketlerinin kendi aralarında ve karşıt gruplarla olan çatışmaları bu dönemde şiddet kullanımını arttırmıştır; tam da bu yüzden bu dönemde az da olsa görülen yaratıcı eylem biçimleri ikincil planda kalmıştır. 1990’lı yılların sonu ve 2000’li yılların ilk 15 yıllık dönemi içerisinde ortaya çıkan karşı-küreselleşme hareketi, bu hareketin kapsamında değerlendirilebilecek olan TEKEL ve HES direnişleri ve son döneme damgasını vuran Gezi Parkı eylemlerine baktığımızda ise, daha şenlikli, festival-vari eylem biçimlerinin gösteriler, yürüyüşler gibi daha klasik olan eylem biçimleri ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan, özellikle TEKEL direnişi ve Gezi Parkı eylemlerinde bir alanın tutularak, işgal edilerek bu alanda çeşitli protesto eylemlerinin düzenlenip talepler bu şekilde dile getirmiştir. Eylem ile mekan arasındaki ilişki bu şekilde güçlenmiştir.

Özetle Türkiye’deki toplumsal hareketlerin gelişimi ve dönüşümü tarihsel olarak, hareket-kurum ikileminde ikincisinin baskınlığını göstermektedir. 2000’li yıllardaki girişimler bu sürecin değişiminde örnekleri oluşturmaktadır. Yatay ilişkilerin, somut konuların belirlediği ve üyelik değil gönüllülük esasında işleyen yeni nesil hareketler, son 10 yılda daha çok görülmeye başlamıştır. Bu hareketlerde, daha önceleri aktif bir duruş sergilemeyen “sıradan” vatandaşın, kendi sözünü söyleme ve kendi hayatında söz sahibi olması yönünde bir eğilim gelişmeye başlamıştır. Bu durumun temel nedeni kurumsal muhalefetin beklenen sonuçları doğuracak adımları atamaması kadar, toplumsal hareketlerin yataylaşma yönünde gösterdiği küresel çaptaki değişimin Türkiye’ye de yansımalarıdır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1993). **The Making of Modern Turkey**, Routledge, New York.
- Aktan, H. (2002). “Girişim, Türkiye İçin Yeni Bir Deneyim”, <http://eski.bianet.org/2002/07/04/haber11317.htm> (erişim 05.03.2014).
- Arıkan, F. (2013). “Gündüz sohbet gece savaş”, **Hürriyet**, 14.06.2013.
- Aydınoglu, E. (2007). **Türkiye Solu (1960-1980)**. Versus, İstanbul.
- Ayres, J.M. (2004). “Framing Collective Action Against Neoliberalism: The Case of the ‘AntiGlobalization’ Movement,” **Journal of World-Systems Research**, 10(1):11–34.

- Bayat, A. (2008). **Sokak Siyaseti**. (Çev. Soner Torlak), Phoneix, Ankara.
- Baykan, B. G. ve Lelandais, G. E. (2004). "Cross-readings of the Antiglobalization Movement in Turkey and Beyond: Political Culture in the Making," **International Social Science Journal**, 56/182, 519-528.
- Best, B. (2013). "Marx and the Aesthetics of Political Economy", **American International Journal of Social Science**, 2/8, 10-19.
- Bulut, G. (2010). "Direnişin 'Bilinç' ile İmtihani", **Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, (Ed.: Gökhan Bulut), NotaBene, Ankara.
- Castells, M. (2008). **Kimliğin Gücü**, (Çev. Ebru Kılıç), Bilgi Üniversitesi: İstanbul.
- Castells, M. (2013). **İsyan ve Umut Ağları – İnternet Çağında Toplumsal Hareketler**, Ebru Kılıç (çev.). Koç Üniversitesi, İstanbul.
- Callinicos, A. (2004). **Anti-Kapitalist Manifesto**, Literatur Yay., İstanbul.
- Dağtaş, S. (2013). "The Politics of Humor and Humor as Politics during Turkey's Gezi Park Protests", <http://www.culanth.org/fieldsights/397-the-politics-of-humor-and-humor-as-politics-during-turkey-s-gezi-park-protests> (erişim 27.05.2015).
- Della Porta, D. ve Tarrow, S. (eds.) (2005). **Transnational Protest and Global Activism**. Rowman & Littleman Publishing, Lanham.
- Della Porta, D. (2009). "Social Movements", **The Sage Handbook of European Studies**, (Ed.:Chris Rumford),Sage, London.
- Doğan, G. (2008). "Türkiye'de Örgütlü Emek Hareketinin Tarihi Üzerine", **Toplumsal Hareketler – Tarih, Teori, Deney**, (Der. Y. Doğan Çetinkaya), İletişim, İstanbul.
- Gümrükçü, S. B. (2010). "The Rise of a Social Movement: Emergence of the Anti-globalization Movements in Turkey", **Turkish Studies**, 11/2, 163-180.
- Gümrükçü, S. B. (2014). *Reconstructing a Cycle of Protest: Protest and Politics in Turkey, 1971-1985*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Zürih Üniversitesi.
- Hamsici, M. (2010). **Dereler ve İsyandar**, Nota Bene, Ankara.
- Hardt, M. ve Negri, A.(2011). **Ortak Zenginlik**, (Çev. Eflâ-Barış Yıldırım), Ayrıntı, İstanbul.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2012). **Duyuru**, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı, İstanbul.
- Harvey, D. (2012). **Asi Şehirler – Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru**, Ayşe Deniz Temiz (Çev.), Metis, İstanbul.
- Karpat, K. (1973). "Social Groups and the Political System after 1960", **Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis**, (Ed.: Kemal Karpat), E.J. Brill, Leiden.
- Kennelly, J. (2014). "The Quebec student protests: challenging neoliberalism one pot at a time", **Critical Arts: South-North Cultural and Media Studies**, 28/1, 135-139.
- Lelandais, G. E. (2009) "Sosyal Hareketler Teorileri ve Küreselleşme", **Yeni Toplumsal Hareketler-Küreselleşme Çağında Toplumsal Hareketler**, Barış Çoban (Yay. Haz.), Kalkedon, İstanbul.
- Melucci, A. (1985). "Symbolic Challenge of Contemporary Movements". **Social Research**, 52/4.
- Melucci, A. (1994). "A Strange Kind of Newness: What's 'New' in New Social Movements?", **New Social Movements: From Ideology to Identity**, (Ed.: Enrique Laraña, Hank Johnston, Joseph R. Gusfield), Temple University, Philadelphia.

- Mello, B. (2007). "Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945-80." **Social Movement Studies**, 6/3, 207-225.
- Özcan, E. (2009). "IMF-DB İstanbul'da, Direnistanbul Sokaktaydı", <http://bianet.org/bianet/diger/117690-imf-db-istanbul-da-direnistanbul-sokaktaydi> (erişim 04.02.2014).
- Özügürlü, M. (2010). "TEKEL Direnişi: Sınıflar Mücadelesi Üzerine Anımsamalar". **Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, (Ed.: Gökhan Bulut), NotaBene, Ankara.
- Pianta, M. ve Marchetti, R., (2007). "The Global Justice Movements: The Transnational Dimension", http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1054&context=mario_pianta&seiredir=1&referer=http%3A%2F%2Fscholar.google.com.tr%2Fscholar%3Fq%3Drepertoire%2Bof%2Bactions%2Bglobal%2Bjustice%2Bantiglobalization%26btnG%3D%26hl%3Dtr%26as_sdt%3D0%252C5#search=%22repertoire%20actions%20global%20justice%20antiglobalization%22 (erişim 05.02.2014).
- Pleyers, G. (2010). **Alter-Globalization: Becoming Actors in a Global Age**, Polity Press: Cambridge.
- Ponniah, T. ve Fisher, W. F. (Eds.). (2004). **Another World is Possible**, Zed Books, New York.
- Ranciere, J. (2007). **Siyasalın Kıyısında**, (Çev. Aziz Ufuk Kılıç.), Metis, İstanbul.
- Scott, A. (1990). **Ideology and the New Social Movements**, Routledge, London.
- Smith, J. (2001). "Globalizing Resistance: The Battle of Seattle and the Future of Social Movements," **Mobilization**, 6/1.
- Szyliowicz, J. S. (1970). "Students and Politics in Turkey." **Middle Eastern Studies**. 6/2, 150-162.
- Tarrow, S. (2006). **Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics**. Cambridge University Press: Cambridge.
- Taycan, O. (2013). "Gezi hadisesi ve mizah", *Birikim*, <http://www.birikimdergisi.com/guncel/gezi-hadisesi-ve-mizah> (erişim 19.04.2014).
- Tilly, C. ve Tarrow S. (2007). **Contentious Politics**. Paradigm Chicago.
- Tormey, S. (2006). **Yeni Başlayanlar İçin Anti-Kapitalizm**, (Çev. Ümit Aydoğmuş), Everest, İstanbul.
- Touraine, A. (1985). "An Introduction to the Study of Social Movements". **Social Research**, 52/4.
- Touraine, A. (1995). "Beyond Social Movements?", **Social Movements: Critiques, Concepts, Case-Studies**, (Ed.:Stanford M. Lyman)MacMillan, London
- Touraine, A. (1999). "Toplumdan Toplumsal Harekete", **Yeni Sosyal Hareketler**, Kenan Çayır (yay. haz.), Kaknüs, İstanbul.
- Uysal, A. (2013). "Polis Halkı İsyana Teşvik Eder mi?: Protesto Eylemlerinin Kaynağı Olarak Polis Şiddeti". **Birikim**, Sayı 291-292.
- Uzun, T. (2001). **Cenova Günlüğü. Küresel Direniş, Antikapitalizm ve Savaş**, İmge, İstanbul
- Yıkılmaz, G. ve Kumlu, S. (Ed.) (2011). **Tekel Eylemine Kenar Notları**, Phoneix, Ankara.
- Yıldırım, Y. (2013a). "Kent Aracılığıyla Ortak Olanı Kurmak: 'Öfkeli' ve 'İşgal Et' Hareketleri", **Mülkiye Dergisi**, 37/1, 143-163.

- Yıldırım, Y. (2013b). **Sosyal Forum'dan Öfkeliiler'e**, İletişim, İstanbul.
- Yöney, Y. (2011). "Ayaklan İstanbul Hareketi Taksim'de Buluştu", <http://www.bianet.org/bianet/genclik/133738-ayaklan-istanbul-hareketi-taksim-de-bulustu> (erişim 10.02.2014).
- Yörük, E. (2014). "Geziye Kimler Katıldı: Orta Sınıflar, İşçiler, Türkler ve Kürtler Hakkında Bazı Somut Bilgiler ve Saptamalar", <http://t24.com.tr/yazarlar/erdem-yoruk/geziye-kimler-katildi-orta-siniflar-isciler-turkler-ve-kurtler-hakkinda-bazi-somut-bilgiler-ve-saptamalar,8391> (erişim 27.05.2015).
- Wood, E. M. (2011). **Sınıftan Kaçış**, (Çev.Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul.